

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՊԻԵՍԸ ՇԵՔՍՊԻՐԻ ՄԱՍԻՆ

Առաջին ռուսական պիեսը Շեքսպիրի մասին՝ Պ. Պ. Կամենսկու «Վարդեր և դիմակ» ռոմանտիկական դրաման, տպագրվել է 1841 թվականին, Պետերբուրգում լույս տեսնող «Ռուսական և եվրոպական բոլոր թատրոնների պանթեոն» հանդեսում¹:

Պոետի, արվեստագետի կյանքը ռոմանտիկների նախասիրած թեմաներից մեկն է: Նրանք փորձում են թափանցել ստեղծագործական ոգու զաղտնարանները, ըմբռնել գեղարվեստական ստեղծագործության էությունը: Ռոմանտիկներին հատկապես զբաղեցնում էր արվեստագետի պոետիկ հոգեկան աշխարհի ու նրան շրջապատող պրոզաիկ իրականության նկատելի հակասությունը:

Անգլիացի մեծ դրամատուրգի առեղծվածային անձնավորությունը, որից համարյա չի պահպանվել որևէ հավաստի տեղեկություն, մեկ անգամ չէ, որ հուզել է արևմտաեվրոպական ռոմանտիկներին: Շեքսպիրին նվիրված նրանց ստեղծագործությունները հայտնի էին նաև Ռուսաստանում:

Արդեն 1829-ին, մոսկովյան «Աթենեյ» հանդեսում հայտնվում է գերմանական հայտնի ռոմանտիկ գրող Լյուդվիգ Տիկի² շեքսպիրյան երկու վիպակների թարգմանությունը՝ «Dichterleben»-ը (1825) Շեքսպիրի, Մաուլտի ու Գրինի³ մասին, և «Das Fest zu Kenilworth»-ը (1828) դրամատուրգի պատանեկան տարիների մասին⁴:

Ուշադրություն է գրավել նաև անգլիացի ռոմանտիկ Ուոլտեր Սևեջ Լենգորի «Citation and Examination of William Shakespeare» (1834) վիպակ-գեղծումը: Սա հեղինակի կողմից ներկայացվում էր որպես XVI դարի պատահաբար հայտնաբերված ձեռագիր, որը լույս է սփռում

երիտասարդ Շեքսպիրի որսագողությունը վերաբերող լեզենդի վրա⁵։ «Библиотека для чтения»-ն այս գիրքն ընդունեց որպես իրական փաստաթուղթ և հրատարակեց դրա ծավալուն շարադրանքը⁶։

Ռուսաստանում տարածված էր նաև գերմանացի գրող Հենրիխ Բյունդի «Williams Dishten und Trachten» (1839) երկհատոր վեպը⁷։ 1840-ին, Յա. Մ. Նեկրովը՝ Ն. Վ. Ստանկևիչի մտերիմը և նրա խրմբակի անդամը, «Отечественные записки» հանդեսում գետեղում է այդ վեպի մանրամասն վերլուծությունը⁸, իսկ երկու տարի անց լույս է տեսնում դրա ուսերին թարգմանությունը, որը առաջ է բերում բնթերցողների ու գրախոսների հետաքրքրությունը⁹։

Հայտնի էին նաև Շեքսպիրին նվիրված պակաս արժեք ներկայացնող գործեր. գերմանական «Morgenblatt»¹⁰ թերթից փոխառնված «Առավոտը Նոնսոչ ամրոցում» (Non soch) անստորագիր պատմվածքը և ոմն ֆրանսիացի գրող Ժան-Պոլի¹¹ «Շեքսպիրի արկածները» վիպակը, որ տպագրվել էր Ամարլ Տաստյուսի «Soirées littéraires de Paris» (1832) ժողովածուի մեջ։ Այդ վիպակի թարգմանությունը լույս է տեսել մոսկովյան «Телескоп»¹² ամսագրում, իսկ զգալիորեն փոփոխված շարադրանքը՝ ավելի ուշ պետերբուրգյան «Библиотека для чтения»¹³-ում։

Եվ վերջապես, 1840 թ., Ալեքսանդրյան թատրոնի բեմում Ռ. Մ. Զոտովի թարգմանությամբ բեմադրվել է գերմանացի դրամատուրգ Կարլ Հոլտայր Հոլտեյի (Holtei) «Շեքսպիրի հայրենիքում» շրտ արարով դրաման Շեքսպիրի ու կոմս Սաուտհեմպտոնի մասին՝ գրված ըստ Տիկի «Der Dichter und sein Freund» (1829) վիպակի¹⁴։

Հիշատակված երկերից մի բանիսի մեջ պատկերվում էր Շեքսպիրի հանգիստը Անգլիայի թագուհի Եղիսաբեթի հետ։ Դժվար չէ կոհհել, թե ինչու է ումանտիկներին հենց ա՛յս կարգի իրավիճակը գրավել։ Հանձին Շեքսպիրի նրանք հնարավորություն են ստացել տեսանելի կերպով ներկայացնելու մարդկային հանճարը մարմնավորող, բայց և միաժամանակ սոցիալական հիերարխիայի ստորին աստիճանին կանգնած հերոսի առավելությունը ամենաբարձր երկրային ուժի՝ թագավորական իշխանության հանդեպ։ Այն պարագան, որ իշխանություն կրող կին էր, թույլ էր տալիս բարդացնել կոլիդիան, նրա մեջ սիրային տարր ներմուծել։

Դեռևս Տիկի «Կենսվորության տոնահանդես» վիպակում պատանի Շեքսպիրը հանգիստում էր թագուհուն։ Սակայն այստեղ, բնական է,

նշված կոլիզիան շէր կարող իրացվել: «Առավոտը նոնսոշ ամրոցում» պատմվածքում Շեքսպիրը, որ կոմս Էսեքսի հետ ներկայացել էր թագուհու ընդունելությանը, վերջինիս դիմում է մի խնդրանքով՝ տալ իրեն թատերախաղերի արտոնություն, և բացատրում է, թե ինչ հնարավորություններ ունի դրամատուրգը իր ազգակիցների հայրենասիրությունը բորբոքելու համար:

Հոլտեյի դրամայում պատկերվում է պալատական դիմակահանդես, ուր ծպտված Եղիսաբեթը երկարաշունչ մի մենախոսությամբ Շեքսպիրին նկարագրում է նրա հանճարի մեծությունը, խոստովանում, որ հպարտ է նրա ժամանակակիցը լինելու համար:

Պոետի ու թագուհու հարաբերություններն ամենից ավելի բարդ տեսք են ստացել Ժան-Պոլի պատմվածքում: Շեքսպիրին սիրահարված Եղիսաբեթը՝ այստեղ ևս դիմակ հագած, տեսակցության է գալիս Վինձորի այգին, իսկ երկու տարի անց, ընդունում նրան պալատում ու բացում հանդիպման գաղտնիքը:

Իր դրաման ստեղծելիս հենց այս երկի վրա էր հենվում Կամենսկին:

Պավել Պավլովիչ Կամենսկին (1812—1870) իբրև բեկտորիստ հայտնի է դարձել 1830-ականների վերջերին: Եղել է Մոսկվայի համալսարանի ուսանող, բայց, ինչպես հիշում է նրա դասընկերներից մեկը, «ինչ-որ ազատամիտ խողակցությունների» համար հեռացվել է մինչ դասընթացը ավարտելը և ուղարկվել Կովկաս, բանակ, ուր մի քանի տարի ծառայել է որպես յունկեր¹⁵:

Ջինվորական ծառայությունից ազատվելով, նա 1836-ին հայտնվում է Պետերբուրգում՝ ղինվորի Գեորգիևյան խաչը կրծքին Մառլինսկու բարեկամի համարումով¹⁶: Ամուսնությունը հայտնի քանդակագործ, պաշտոնական շրջաններում կշիռ ունեցող, Գեղարվեստի ակադեմիայի փոխնախագահ Ֆ. Պ. Տոլստոյի դստեր հետ Կամենսկուն մերձեցնում է կառավարության հովանավորությունը վայելող, այսպես կոչված, «կեղծ—վեհաշունչ» դպրոցի արվեստագետների ու գրողների (Բրյուլլով, Կուկոլնիկ և ուրիշներ)¹⁷ և պաշտոնական մամուլի գործիչների հետ: Ինչպես հիշում է կինը, Կամենսկին Բուլգարինի ու Գրեչի տանը «միշտ ընդունվում էր որպես բարեկամ ու թանկագին հյուր»¹⁸: Մի որոշ ժամանակ նա ծառայել է 3-րդ բաժնում, իսկ 1842-ից զբաղեցրել կայսերական թատրոնների դիրեկցիայի թարգմանչի տեղը¹⁹:

Կամենսկին սկսել է տպագրվել 1837-ից: Հաջորդ տարում լույս է տեսնում նրա «Վիպակների ու պատմվածքների» երկհատորյակը, որի

նյութը վերցված էր գլխավորապես Կովկասի կյանքից: Հեղինակը մեծ ուշադրություն էր դարձնում անգանձի, կովկասցիների բարքերի ու սովորությունների պատկերմանը, իսկ մյուս բոլոր դեպքերում քայլում էր նույն տրոբոված արահետով: Բուռն, «գերմարդկային» կրքեր, էկզոտիկ կերպարներ, պաճուճված, ծեփծեփուն լեզու, Couleur locale-ի միտումնավոր ընդգծում—բոլոր առումներով Կամենսկին ներկայանում էր իրեն ուսմանտիպի էպիգոն: Բեկինսկին գրում էր. «Պր-ն Կամենսկին ուղում է դառնալ երկրորդ Մաուրինսկի... Պարոնայք, երկվորյակներ չեն լինում և ամեն ոք պետք է ինքն իր նման լինի»²⁰:

Ռոմանտիկ ոգով էր գրված նաև «Վարդեր և դիմակ» դրաման Այն-ինչ Շեքսպիրի ուսմանտիկ ըմբռնումը, որ տիրապետում էր XIX դարի 20—30-ական թվականների ուսա դրականության մեջ, այդ ժամանակ արդեն լուրջ դիմադրության էր հանդիպում²¹: Բեկինսկին ծաղրանքով ուսմանտիպին դիմելով, 1812-ին գրում էր. «Պր-ն Լետուրնետի միջոցով, որ մի կերպ համեմատված էր պր-ն Գրիգորով, դու մի կերպ ծանոթացար Շեքսպիրի հետ ու սկսեցիր փարիզյան ուսմանտիկների ձայնով ճշալ սրտագիտության մասին, զաղափարների խորության մասին, կրքերի ուժի մասին, իրականության ճշմարտացի արտացոլման մասին. բայց եկ, խոստովանիր (անցած-գնացած բան է). Շեքսպիրից քեզ դուր է եկել միայն ուսմանտիկների ու դիմադրողների լեզվախոլովը, կերպարների բաղմադանությունն ու առատությունը, մեկ էլ իսկապես անհեթեթ դրամատիկական հումիասնությունը չպահպանելը»²²: Այստեղ քննադատը բանավիճակին սրությունը նշում է ուսական ուսմանտիկ շեքսպիրիզմի բացասական գծերը. կոնկրետության բացակայություն, հիացական տոն, հուզական կոդմի դեկլարատիվ ընդգծում, արտասահմանյան ուսմանտիկների մեկնաբանությունների կրկնողություն, իսկական Շեքսպիրի անբավարար իմացություն: Այս առանձնահատկությունները մենք տեսնում ենք նաև Կամենսկու ստեղծագործության մեջ:

Դեռևս 1839-ին «Ուժեղ ապրումներ որոնողը» վեպում իր հերոսի՝ էնսկու շուրթերով Կամենսկին անգլիացի դրամատուրգին տալիս է «ուլտրաուսմանտիկ» բնորոշում. «Շեքսպիրը զրեկ է Օթելլոն, խանդոտ սերը Պրոմեթեոսի ազոավի (sic) պես կոցահարում, ծվառում է մարդու սիրտը. նա զրեկ է Լիրը. հոր սերը մաշում է մարդու միտքն ու սիրտը խելահեղության աստիճան. նա զրեկ է Մակբեթը. տրեկու ծարավը այրում է մարդու սրտի արյան կաթիլները,—մարդու սիրտը նրա երեկայության կերպն էր. նա չէր ազատվում դրանից, ինչպես փրփուրը

Թերեքի ջրերից Դարիալի կիրճում,—մի խոսքով, Շեքսպիրը իր բովանդակ կյանքում բանաստեղծական կերպարներով մարմնավորում էր միայն ու միայն մարդու սիրտը, և դրանցով, իբրև հայելու մեջ, զմայլվում էր նրա սիրտը՝ մերթ դրական և մերթ մերժող»²³:

«Վարդեր և դիմակ» դրամայի սյուժեն բավական խճճված է: Առաջին տեսարանում Շեքսպիրը անստորագիր նամակ է ստանում ինչ-որ տիկնոջից, որը նրան տեսակցության է հրավիրում Վինձորի այգին: Պոետը, դեռ անծանոթուն շտեպած՝ պատրաստ է արդեն սիրահարվելու նրան: Տեսակցության է գալիս Եղիսաբեթ Թագուհին՝ դիմակ դրած: Նրա մեջ պայքարում են երկու զգացմունք. իբրև կին նա թաքուն սիրահարված է Շեքսպիրին, սակայն իր դիրքի գիտակցությունը զրկում է նրան խոստովանելու հնարավորությունից: Նա մերթ խրախուսում է նրա զգացմունքների արտահայտությունը, մերթ սառնորեն կանխում: Տեսակցությունն ընդհատվում է գիշերային պահակախմբի հայտնվելով: Եղիսաբեթը հեռանում է, նոր հանդիպում նշանակելով հաջորդ գիշերը:

Համակած զգացմունքին հագուրդ տալու հնարավորությունից զուրկ, Թագուհին բարկությունը հանում է իր սպասուհուց ու ընկերուհուց՝ էմի Գրեյից, որը նույնպես թաքուն ու կրքոտ սիրում է Շեքսպիրին: Իր փոխարեն Եղիսաբեթը նրան է ուղարկում երկրորդ տեսակցությանը ու հետևում նրանց վարդենու ետևից: Երբ էմին արդեն պատրաստ է Շեքսպիրի գիրկն ընկնելու, Թագուհին «Վարդեր և դիմակ» պայմանական ազդանշանով ետ է կանչում աղջկան:

Հմայված պոետը տանջվում է սիրուց և ամենուր փնտրում անծանոթ կնոջը, մինչև պալատական պարահանդեսում էմին բացում է դադոսիքը: Սակայն Եղիսաբեթը, որը կամենում է մինչև վերջ հասցրնել իր ծրագիրը, Շեքսպիրին ընդունելություն է նշանակում և հենց այդտեղ հայտարարում, որ էմին ամուսնացնում է թագավորական պահակախմբի պետ սըր Բլաունդի հետ, որի ձեռքը մինչ այդ սպասուհին մերժել էր: Թագուհին Շեքսպիրին խնդրում է բանաստեղծություն գրել հարսանիքի առթիվ: Շեքսպիրը հասկանում է կատարվածի իմաստը և Եղիսաբեթին պատմում Օվիդիոսին նվիրված իր նոր դրամայի ծրագիրը, ուր մերկացնում է թագուհու նենգությունը, բեմ հանելով նրան Տիրերիոս կայսրի մոտ՝ Լիբիայի անվան տակ: Ամոթահար Եղիսաբեթը, խեղդելով վրեժի զգացումը, Բլաունդին կարգադրում է անհապաղ մեկնել Իռլանդիա, որը և խափանում է պատրաստվող հարսանիքը: Թագուհին պարզում է ձեռքը Շեքսպիրին ու ասում, «հաշտվե՛ք»: Սրանով դրաման վերջանում է:

Շեքսպիրը այս գրաժայի մեջ պոետի բարձրագույն մարմնավորումն է, իհարկե, Կամենսկու պատկերացման շրջանակներում: Դա մի երազող իդեալիստ է, որ ապրում է ստեղծագործական ցնորքների աշխարհում: Կինը նրա դմալյանրի, պաշտամունքի ու բանաստեղծական ուշադրության, հոգածության առարկան է: Նա բացականչում է. «Մի՞թե կանանց մեջ կա թեկուզ մեկը, որը փորձի կատակով անգամ վիրավորել քեզ՝ իրենց երկրպագուն. ինչի՞ համար, եւ սիրո՞ համար, նրանց ուղղված իմ երազների՝ համար, իմ հուսահատության՝ համար, որ երբեմն փորձում եմ իմ գրամաշում կամ պոեմում ստեղծել այն կատարելագույն իդեալներին նմանվող մի բան, որոնցով փախչում է նրանց սեռը... Ինձ Յուլիան մտերմացրեց նրանց... սակայն նրանք տակավին անտեղյակ են իմ այլ կերտվածքներին, կանացի բարեմասնությունների ու առաքինության ուրիշ տիպարներին, նրանք այստեղ են, իմ կրծքում. հողիս ու երեակալութունս լեցուն են նրանցով, և դուք կանայք, կճանաչեք նրանց» (էջ 10—11):

Կանանց այդ «երկրպագուն» ստեղծված չէ երկրային սիրո, ամուսնության համար: Նա որոնում է իր «տիկնոջը», որն առաջիմ սոսկ մի «երազ է, որ հայտնվել է... պոետի համար միշտ գրավիչ խորհրդավոր մշուշում» (էջ 26): Երբ էմին խոստովանում է իր սեռը, պոետը նրան հիշեցնում է պալատական տիկնոջն ու «աղբառ կատակերգային» բաժանող վիճակների ու հարաբերությունների անհատակ անդունդը: Իսկ Պլապոր խաղնդոտն այն է, որ ինքը պոետ է և «ունի կին՝ պոեզիան, ունի անհամար սիրուհիներ՝ բազում երազանքները, որ հալածում են նրան բոլոր կողմերից... Հիմա նա ալստեղ է, վաղը՝ երկնքում, և կին-ամուսինը ծանր բեռ է նրա կթերային թռիչքների համար» (էջ 26):

«Կատակերգակը» հասարակական ստորին աստիճանի վրա է, սակայն Շեքսպիր-արվեստագետը բարձր է կանգնած սոցիալական տարբերություններից: Նա մտքերի համընդհանուր տիրակալն է, թեև ամբոխն ի վիճակի չէ մինչև վերջ հասկանալու նրա հանճարեղ երկերը: Նա մոտ է հասարակ ժողովրդին, որը սիրում է նրան ու համարում իր պոետը («Մեր Վիլյամը, մեր հիանալի, պանծալի Վիլյամը», — գոչում են քաղաքացիները. էջ 5): Նա իրեն ազատ է զգում լորդերի շրջանում, ըստ որում առիթ բաց չի թողնում նշավակելու նրանց մեծատոհմիկ պարծենկոտությունը: Երբ նա գալիս է ընդունելության, թագուհին հայտարարում է. «Դեռ երբեք մենք նման հյուր չենք ընդունել արքունիքում

մեր... Շնորհապարտ ենք ձեզ, շնորհապարտ, սրբ Վիլյամ Շեքսպիր... Ձեր անձով դուք զարդարում եք մեր թագավորությունը, և ամենահեռավոր սերունդն էլ Նդիսաբեթին թերևս չմոռանալով, չի մոռանա, անշուշտ, Շեքսպիրին» (էջ 29): Այսպես հուշակվում է պոետի առավելությունը երկրային տիրակալների նկատմամբ:

«Վարդեր և դիմակ» դրամայում հանճարեղ պոետի ու մամուլիական կոնցեպցիան հասցվել էր ծայրահեղ պրիմիտիվ, տափալ ձևի: Մենք արդեն նշել ենք Կամենսկու դրամայի կախվածությունը «Շեքսպիրի արկածները» ֆրանսիական վիսպակից: Ժան-Պոլից Կամենսկին յուրացրել է նաև այնպիսի հիմնական սյուժետային հանգույցներ, ինչպիսիք են գիշերային տեսակցությունը Վինձորում կամ ընդունելությունը պալատում (այլ բովանդակությամբ հագեցված), փոխառնվել են նաև առանձին մասնակի դրվագներ (երկու դրվածքներում էլ մանկավիհն է Շեքսպիրին բերում Վինձոր հրավիրող երկտողը. երկուսում էլ տեսակցությունն ընդհատող գիշերային պահակախումբն է. երկուսում էլ Շեքսպիրը հանդարտեցնում է կռվող քաղաքացիներին, իսկ Նդիսաբեթը՝ հրամայում, որ ընդունելության ներկայացած պոետի առջև բացեն դռների դուռք փեղկերը և այլն), նույնիսկ որոշ անուններ (մանկավիհի ձենրի, լորդ Բրոդել): Դրամային պատմության ու տեղի կոլորիտ է հաղորդում գլխավորապես առաջին տեսարանը «Երեք կռունկ» պանդոկի առջև, ուր հավաքվել են «տարբեր խավերի հյուրեր» և խոսակցության մեջ հիշատակվում են Անգլիայի պատերազմները Իսպանիայի, Հոլանդիայի ու Իռլանդիայի դեմ, պուրիտանների քարոզները, Բլաք-Ֆրիար թատրոնը, արջի հետապնդումը և շեքսպիրյան ժամանակաշրջանի այլևայլ իրադարձություններ ու դեպքեր: Ընդ որում Կամենսկին թույլ է տվել մի շարք անճշտություններ, որոնք ցույց են տալիս, որ նրա գիտելիքները եղիսաբեթյան Անգլիայից բավականաչափ մակերեսային են եղել: Այսպես, նա Ֆրենսիս Բեկոնին (1561—1626) անվանել է Ռոջեր, շփոթելով XIII դարի փիլիսոփայի հետ, և դարձրել յոթնամյա երեխա «Համլետի» ներկայացման տարում (այսինքն՝ 1601-ին. տե՛ս էջ 29). պիեսում կա մի գործող անձ, որ մտացածին տիտղոս է կրում՝ «լորդ Կինգսդոմ» և այլն:

«Վարդերն ու դիմակը» հաջողություն չունեցավ: Չնայած դրաման նախապես ղեկավարվել էր, նրա հրապարակումը որևէ արձագանք չունեցավ²⁴: Միայն Բեկոնսկին, 1841-ին «Հարյուր ուս գրող» ժողովածուն դրախոսելիս հարևանցիորեն նկատել է. «Պր-ն Կամենսկու դրական

դործունեության մասին բավական է ասել, որ նա, պր-ն Կամենսկին հեղինակն է «էնսկին» ուժեղ ապրումներ որոնող» անդուզական երգիծական վեպի և «Վարդեր ու դիմակ» անդուզական դրամայի»²⁵։ Որքան մեղ հայտնի է, «Վարդեր և դիմակ» դրաման չի բեմադրվել։

Հետագայում Կամենսկին Շերսպիրի կերպարին չի անդրադարձել²⁶։ Սակայն շերսպիրյան դերերի դերասանական մեկնարանմանը անդրադարձել է իր հաջորդ՝ Մեծ դերասանը, կամ սկսնակ դերասանուհու սերը» դրամայում՝ նվիրված Գարրիկին, ուր վերջին տեսարանը պատկերում էր «Լիր արքայի» ներկայացումը²⁷, ինչպես և, հատկապես, «Մակբեթին որպես դերասան ու Շերսպիրի մեկնարան» հոդվածում, որ գրել է մեկ տասնամյակ անց²⁸։ Հոդվածն ընդունվել է տարբեր ուղղության ամսագրերի կարեկից արձագանքներով²⁹։

Ինչ խոսք, «Վարդեր և դիմակ» դրաման բիշ բան է ավելացրել ռուսական շերսպիրականին։ Բայց և այնպես, նա մի իրողություն է, որ շատ հատկանշական էր իր ժամանակին։ Մի կողմից, անգլիացի դրամատուրգի անունը և կերպարն օգտագործելու սպեկուլյատիվ փորձերը³⁰ մի ավելորդ անգամ վիճակեցին այն խոշոր ժողովրդականության մասին, որ Շերսպիրը նվաճել էր Ռուսաստանում XIX դարի 30—40-ական թվականների սահմանագծին։ Մյուս կողմից՝ դրամայի անհաջողությունը պարզորոշ ցույց տվեց, որ Շերսպիրի ռոմանտիկ մեկնարանությունը ռուս առաջադիմական դրականության համար այն ժամանակ արդեն անցած փուլ էր։

Մ Ա Ն Ո Ք Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1. «Розы и маска», Анекдотическая драма из жизни Шекспира, в трех действиях, соч. П. Каменского, «Пантеон», 1841, ч. I, № 2, էջ 1—31; Տերսաթի մեղ նշված էջերն ու մեջբերումները վերցված են այս հրատարակումից։
2. St' u M. Koch, Ludwig Tieck's Stellung zu Shakespeare. Jahrbuch der Deutschen Shakespeare-Gesellschaft, Bd. XXXII, 1896, էջ 310—313; A. Eichler, Zur Quellengeschichte und Technik von L. Tieck's Shakespeare-Novellen, Englische Studien, Bd. LVI, H. 2, 1922, էջ 254—280։
3. «Жизнь поэтов», «Атеней», 1829, ч. IV, октябрь, кн. I, էջ 44—83, кн. II, էջ 132—166, ноябрь, кн. I, էջ 239—263, кн. II, էջ 349—391։
4. Л. Тик, Праздник в Кенильворте или детство Шекспира, «Атеней», ч. III, июль, кн. I, էջ 40—60, кн. II, էջ 121—146։ Հետագայում այս վիպակը բազմիցս թարգմանվել ու վերադասվել է XIX դարի ռուսական մանկական հանգեսներում ու ժողովածուներում։

5. Տե՛ս Կ. Մ. Васильева, Шекспир в повести Лендора, „Ученые записки Кишиневского университета“, т. 37, 1959, էջ 53—68:
6. „Допрос Шекспира, обвиняемого в воровстве“, „Библиотека для чтения“, 1835, т. 8, № 2, отд. VII, էջ 75—81:
7. Հենրիխ Բյոնիգ (König, 1790—1869), գրադատոր, արձակագիր, հրատարակիչ և պատմաբան, գրել է գլխավորապես պատմական վեպեր: 1841 թ. հատուկ ուսումնասիրություն է նվիրել Շեքսպիրին: Ռուսաստանում Բյոնիգը հայտնի էր հիմնականում Ն. Ա. Մելգոնովի աշխատակցությամբ գրած Literarische Bilden aus Russland (1837) գրքի շնորհիվ, որը ժամանակին նպաստել է Արևմուտքում ուսուցողականության տարածմանը: Տե՛ս В. И. Кулешов, Литературные связи России и Западной Европы в XIX веке (первая половина) М., 1965, էջ 55—57, 327—334: Н. Raab, Die Lyrik Puskins in Deutschland (1820—1870), Berlin, 1964, էջ 51—60: Շեքսպիրի մասին Բյոնիգի գրած վեպի վերաբերյալ տե՛ս М. Hecker, Shakespeares Bild im Spiegel deutscher Dichtung, Shakespeare-Jahrbuch, Bd. LXVIII, 1932, էջ 51—53:
8. Я. Неверов, Германская литература, „Отечественные записки“, 1840, т. IX, № 4, отд. VI, Иностран. лит., էջ 1—8:
9. Г. Кениг, Жизнь и поэзия Вильяма Шекспира, М., 1842, գրախոսականներ՝ „Литературная газета“, 1842, 15 марта, № 11, էջ 232—234, „Отечественные записки“, 1842, т. XXI, № 4, отд. VI, էջ 33, „Современник“, 1842, т. XXVII, отд. II, էջ 125—126:
10. „Сын отечества“, 1829, т. CXXVII, № 37, էջ 185—201:
11. Այդ հեղինակի մասին (Jean-Paul) որևէ տեղեկություն գտնել չհաջողվեց, բայց հայտնի է, որ նրան շվեդ է նույնացնել գերմանացի գրող Ժան-Պոլի (Ռիխտեր) հետ և որ, հավանաբար, նրան են պատկանում այդ անունով ստորագրված «Biographie de Mlle Araldi»-ն (Lion, 1845) և 1870—71 թթ. ֆրանս-պրուսական պատերազմում գերմանացիների հաղթանակը ողջունող մի շարք քաղաքական պամֆլետներ (տե՛ս Catalogue général des Livres imprimés de la Bibliothèque Nationale, t. LXXVLL, Paris, 1923, էջ 845—846):
12. „Приключения Шекспира“, 1593, пер. Селиванов, „Телескоп“, 1835, ч. XXVIII, էջ 29—71: Թարգմանությունը արտատպվել է „Фантастические чудеса. Повести и рассказы Бальзака, Гете, Проспера Динно“, գրքում, ч. II, М., 1837, էջ 40—106:
13. „Приключение с Шекспиром после первого представления „Ромео и Джульетты“, „Библиотека для чтения“, 1839, т. XXVIII, № 5, отд. VII, էջ 40—57: Ն. Ն. Բախտինը („Библиотека великих писателей под редакцией С. А. Венгерова. Шекспир, т. 5, էջ 560) փոխադրության հեղինակ է համարում Վ. Ի. Լյուբիչ-Ռոմանովիչին, առանց նշելու իր տեղեկությունների աղբյուրը: Նույն աղբյուրային է կատարում և Ի. Մ. Լիբզովան (Шекспир. Библиография русских переводов и критической литературы на русском языке“, 1748—1962, М., 1964, № 1138, էջ 134):

14. Գերմանական գրող, միաավյի չուսեյի „Shakespeare in der Heimat“ գրաման նվիրակալում զգալի հաջողութուն ուներ (տե՛ս Ա. Ludwig, Shakespeare als Held deutscher Dramen. Shakespeare-Jahrbuch, Bd. LIV, 1918, էջ 2): Գեաներու բզում ալ զրաման ներկայացվի է 1840 թ. նոյեմբերի 6-ին Վ. Ն. Կարաուդիդի բնեֆիտի ժամանակ, վերջինս խաղացել է զլիաժոր զերր, և հաջողութուն չի ունեցել (տե՛ս „Литературная газета“, 1840, 16 ноября, № 92) այուեակ 2008—2101. „Северная пчела“, 1840, 20 ноября, № 264, էջ 1053—1064): Գիւոր չի հրատարակվել: Գանդանվել է զրաքննական ձեռագիրը, որի թույլատրութունը ստորագրել է զրաքննիչ Մ. Գեդեանովը 1840 թ. սեպտեմբերի 17-ին (Լեւոնդրադի Ա. Վ. Լուսնաչարսկու անվան թատերական զրաղարան, շիֆր 1, 6, 5, 17):
15. Я. И. Костенецкий, Воспоминания из моей студенческой жизни, „Русский архив“, 1887, кн. I, вып. I, էջ 109: 1831-ին Կամենսկին եղել է «Մալովի վաարումը, տե՛ս նույն տեղում, թողարկ. 3, էջ 336—345), որ նկարագրել է Գեդեանը «եղելութուններ և խոհերի» V զլիում (տե՛ս նաև Մ. Կ Լեմկի մեկնարանութունները, А. И. Герцен, Полное собрание сочинений, т. XII, Пб, 1919, էջ 184—186):
16. Տե՛ս М. П. Алексеев, Этюды о Марлинском, Иркутск, 1928, էջ 23:
17. Տե՛ս И. И. Панаев, Литературные воспоминания, Гослитиздат, 1950, էջ 99—102:
18. Մ. Զ. Կամենսկայի Չուշերը, «Исторический вестник», 1894, т. VII, № 12, էջ 634: Բուլղարինի վերաբերումները Կամենսկու նկատմամբ պերճախոս բնութագրում է նրա 1838 թ. ապրիլի 12-ի նամակը Զ. Պ. Տոլստոյին: Կամենսկուն անվանելով, «արտասովոր տաղանդի, խելի, զգացմունքի տեր, կարգացած ձարզ», Բուլղարինը ավելացրել է. «Բուլս ալ զոնակիններն ու միարանությունը թղուկներ են րո Կամենսկու առջև» („Литературный вестник“, 1901, т. I, кн. II, էջ 178):
19. Քաղվածքը նրա շրջաբերականից տե՛ս Բ. Լ. Մոսկոսկու քարտարանում (ՍՍՁՄ ԳԱ ասու. զրականության ինստիտուտի ձեռագրերի բաժին):
20. В. Г. Белинский, Утренняя заря. Альманах на 1839 год. Полн. собр. сочинений, т. III, М., 1953, էջ 68: Բելինսկու կարծիքները Կամենսկու զրբվածքների մասին տե՛ս նաև նույն տեղում, հ. 2, էջ 481—484, հ. 3, էջ 144—146, 357—363, հ. 5, էջ 593—596, հ. 6, էջ 395—397:
21. Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս „Шекспир и русская культура“, М.—Л., 1965, гл. V („На путях к реалистическому истолкованию Шекспира“).
22. В. Г. Белинский, Русская литература в 1842 году, Полн. собр., сочинений, т. VI, էջ 518:
23. „Искатель сильных ощущений“, Соч., Каменского, ч. I, СПб, 1839, էջ 75:
24. Տե՛ս „Северная пчела“, 1840, 24 июня. № 140, էջ 157, „Репертуар русского театра“, 1840, т. II, кн. 7, էջ 56: „Пантеон“, 1840. ч. IV, № 10, էջ 52:
25. В. Г. Белинский, Полное собрание сочинений, т. 5., էջ 215:
26. Դրամայի հետ միամամանակ նա զրել է վիպակ մեկ ուրիշ մեծ պոետի մասին՝

«Գյոթեի ժամանակակիցները» „Пантеон“, 1841, Կ. II, № 6, էջ 47—81, ՏԿ՝ս

В. Жирмунский, Гете в русской литературе, Л., 1937, էջ 216—218:

27. Դրաման բեմադրվել է Ալեքսանդրյան թատրոնում, սակայն հաջողություն չի ունեցել. տե՛ս կարծիքները „Литературная газета“, 1842, 20 сентября, № 37, էջ 764—766, „Северная пчела“, 1842, 21 сентября № 210, էջ 837—839, Отечественные записки“, 1842. т. XXIV, № 10 отд. VIII, էջ 123—124:

28. „Пантеон“, 1852, т. II, отд. II, էջ 1—14:

29. ՏԿ՝ս „Заметки и размышления Нового поэта по поводу русской журналистики“, „Современник“, 1852, т. XXXIV, № 7, отд. VI, էջ 109, „Журналистика“, „Москвитянин“, 1852, т. III, № 9, отд. V, էջ 52—54:

30. Հատկանշական է, որ Կամենսկին Շեքսպիրի անունով սպեկուլյացիա էր անում ոչ միայն դրական ստեղծագործության մեջ, այլև կենցաղում: Դ. Վ. Գրիգորովիչը հիշում էր, որ նա «Ժր ընդունակությունները մարդում էր, որպեսզի ուղիներ հայտնագործի դրամ շորթելու համար: Կամենսկին երբեմն գրասենյակ էր մտնում ցնծազին տրամադրությամբ, ջերմորեն սեղմում էր ձեռքերը, նույնիսկ փաթաթվում էր ոգևորված սկսում էր խոսել Շեքսպիրից: «Նա,—ասում էր նա,— այս գիշեր հարյուրերորդ անգամ կարդացի «Համլետը»: Աստված իմ, ի՞նչ խորություն: Շեքսպիրը մարդ չէ, ոչ, նա մարդկության մեջ ինչ-որ մի Մոնբլան է, նա օվկիանոս է, այո, անեղբ մի օվկիանոս: Նման ճառից հետո նա հանկարծ մի կողմ էր տանում նախապես նշված ունկնդրին, թեքվում էր նա ականջին ու շուտասուկովի պես արտասանում. „Prêter—moi, je vous pris, cinq roubles“ (Д. В. Григорович, Литературные воспоминания, Л.).